

บทที่ 3

วิญญานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

พระธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่พระองค์ทรงมีเป้าหมายสูงสุด เพื่อให้บุคคลผู้ปฏิบัติตามหลุดพ้นทุกข์โดยสิ้นเชิง พระพุทธศาสนาถือว่า วิญญานหรือจิตเป็น สมภูฐานแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งมวล ทั้งในการรับรู้ ตลอดจนถึงทำหน้าที่การงาน บุคคล จะพัฒนาคุณภาพชีวิตให้สูงขึ้นก็ต้องพัฒนาจิตวิญญานอันเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิตเสียก่อน

ในพระธรรมคำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก 45 เล่มนั้น มีเรื่องราวและคำสอน ต่างๆ อยู่เป็นจำนวนมาก พระพุทธเจ้าตรัสสอนโดยเอนกปริยายเพื่อให้เหมาะสมกับฐานะทางสังคม เศรษฐกิจ และสติปัญญาของแต่ละบุคคล หรือกลุ่มบุคคลต่างๆ ในเวลาและสถานที่ต่างๆ กัน ดังนั้นคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าในเรื่องเดียวกันจึงซ้ำกัน หรือคล้ายคลึงกันในที่หลายแห่ง

สำหรับข้อมูลคำสอนเรื่องวิญญานในพระไตรปิฎกมีพบอยู่เป็นจำนวนมาก ผู้วิจัยได้ พยายามคัดเลือกเฉพาะความหมายที่เห็นว่าจำเป็น และควรนำมาแสดงไว้เพื่อประกอบในการ วิเคราะห์ความคิดเรื่องวิญญานในพระไตรปิฎก เพื่อให้ทราบความหมาย ธรรมชาติ ประเภท และ หน้าที่ ของวิญญานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะแบ่งออกเป็นพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ดังนี้

3.1. ความหมายของวิญญาน

3.1.1. ความหมายตามนัยพระวินัย

ในพระวินัยปิฎกไม่พบว่ามีการใช้ความหมายของวิญญานเอาไว้ตรงๆ และนอกจากนั้น ยังพบคำว่าอื่นที่ใช้แทนคำว่าวิญญาน เช่น คำว่า จิต มโน ซึ่งใช้แทนกันได้ในบางโอกาส ดังความ ว่า “ธรรมชาติอันใดเป็นจิต ธรรมชาติอันนั้นชื่อว่ามโน(ใจ) ธรรมชาติอันใดเป็นมโน(ใจ) ธรรมชาติ อันนั้นชื่อว่าจิต”¹ จากหลักฐานที่พอจะทำให้ทราบความหมายของคำว่าวิญญานเป็น 2 นัย คือ

1. วิญญานตามนัยเบญจขันธ์ หมายถึงความรู้แจ้งอารมณ์ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต เป็นต้น ดังความปรากฏว่า

“...วิญญานอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอกหยาบ หรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดก็เป็นแต่สักว่าวิญญาน เธอทั้งหลายพึงเห็น

¹ วิ. มหา. 1/184/296.

วิญญูณนั้นด้วยปัญญอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรานั้นไม่ใช่ตนของเรา...”²

2. วิญญูณตามนัยปฏิสนธิวิญญูณ ซึ่งหมายถึงวิญญูณที่ถือกำเนิดในชาติใหม่ ภพใหม่ ดังความปรากฏว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตดวงแรกใดเกิดแล้วในอุทรมารดา วิญญูณดวงแรกปรากฏแล้ว อาศัยจิตดวงแรก วิญญูณดวงแรกนั้นนั่นแหละเป็นความเกิดของสัตว์นั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อุปสมบทกุลบุตรมีอายุครบ 20 ปี ทั้งอยู่ในครรรค์”³

3.1.2. ความหมายตามนัยพระสูตร

ในพระสูตรคัมภีร์มีคำที่ใช้ร่วมกันกับวิญญูณหลายคำด้วยกัน พึงทราบว่คำเหล่านี้มีความหมายที่เป็นไวยากรณ์ของกันและกัน และสามารถใช้แทนกันได้ในบางบริบท ดังความปรากฏว่า “คำว่า ใจ คือ จิต มนะ มานัส หทัย บัณฺฑิตระ มนะ มนายตนะ มนินทริย วิญญูณ วิญญูณขันธ มโน วิญญูณธาตุ...”⁴

คำว่า วิญญูณ แปลว่าความรู้แจ้ง หมายถึงการรู้แจ้งอารมณ์ที่จิตรับรู้ายตนะภายใน ดังนั้น วิญญูณตามนัยพระสูตรจึงมี 2 ความหมายด้วยกัน คือ ดังความปรากฏว่า

1. วิญญูณตามนัยเบญจขันธ ดังความปรากฏว่า

“ดูกรท่านผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิญญูณๆ ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงไรหนอ จึงตรัสว่า วิญญูณ...ธรรมชาติที่รู้แจ้งๆ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่าวิญญูณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งว่านี้สุข นี้ทุกข์ นี้มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ธรรมชาติย่อมรู้แจ้งๆ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า วิญญูณ...”⁵

“...ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่า วิญญูณ เพราะรู้แจ้ง จึงเรียกว่า วิญญูณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเค็มบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญูณ”⁶

“อาหาร 4 คือ คือ สภาพที่นำมาซึ่งผลโดยความเป็นปัจจัยค้ำจุนรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย หรือสิ่งที่หล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒนาการได้

1. กวฬิงการาหาร	(อาหารคือคำข้าวหยาบหรือละเอียด)
2. ผัสสาหาร	(อาหารคือผัสสะ)
3. มโนสัณฺเจตนาหาร	(อาหารคือมโนสัณฺเจตนา)

²วิ. ม. 4/22/23.

³เรื่องเดียวกัน, 141/153.

⁴จุ. ม. 29/4/2.

⁵ม.ม. 12/494/379.

⁶ถ.ข. 17/159/87.

4. ญาณอาหาร (อาหาร คือ ญาณ ได้แก่ ความรู้แจ้งทางทวาร 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)”⁷

“ญาณ 6 ความรู้แจ้งทางอารมณ์ 6 อย่าง คือ

1. จักขุญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา)
2. โสตญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู)
3. ชานญาณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก)
4. ชิวหาญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น)
5. กายญาณ (ความรู้อารมณ์ทางกาย)
6. มโนญาณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ)”⁸

2. ญาณในความหมายที่เป็นปัจจัยสืบต่อกันใหม่ชาติใหม่ ที่เรียกว่าปฏิสนธิญาณ ดังที่ปรากฏในปฏิจจสมุปบาทว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขาร เป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูป เป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพ เป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสภปริเทวทุกข์โทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้”⁹

3.1.3. ความหมายตามนัยพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎกพบว่ามีคำที่ใช้แทนคำว่าญาณอยู่หลายคำด้วยกัน เช่น

“จิต มีในสมัยนั้น เป็นโณ จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ (ธรรมชาติที่ผ่องใส)

มโน มนายนตนะ มนินทริย วิญญาณวิญญาณจันท์ วิญญาณจันท์ และมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตมีในสมัยนั้น”¹⁰

“มนินทริย มีในสมัยนั้น เป็นโณ จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายนตนะ อินทริย คือ มโน วิญญาณ วิญญาณจันท์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มนินทริยมีในสมัยนั้น”¹¹

“มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นโณ จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน

⁷ที.ปา. 11/244/214, ม. มุ. 12/113/64. ส. น. 16/245/111,

⁸ที.ปาฎิ. 11/306/238.

⁹ ส. น. 16/5/2.

¹⁰ อ. ก. ส. 34/21/29.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 32/30.

มนายคณะ มนินทรีย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าจิตมีในสมัยนั้น¹²

“วิญญาณขันธ 1 มีในสมัยนั้น เป็นโชน จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคณะ มนินทรีย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าวิญญาณขันธ 1 มีในสมัยนั้น”¹³

“มนายคณะ 1 มีในสมัยนั้น เป็นโชน จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายคณะ มนินทรีย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มนายคณะ 1 มีในสมัยนั้น”¹⁴

คำว่าวิญญาณในพระอภิธรรมปิฎกมีความหมายเน้นหนักไปตามวิญญาณนัยเบญจขันธ ซึ่งหมายถึงความรู้แจ้ง ดังความว่า

“วิญญาณธาตุ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสทวิญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ นี้เรียกว่าวิญญาณธาตุธรรมชาติของวิญญาณ”¹⁵

“จิต 7 เป็นโชน คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า จิต 7”¹⁶

“วิญญาณขันธหมวดละ 6 คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ วิญญาณขันธหมวดละ 6 ด้วยประการฉะนี้”¹⁷

“มโนวิญญาณธาตุ เป็นโชน มโนธาตุเกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของจักขุวิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับแม้ของ มโนธาตุอีกชั้นหนึ่ง มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของโสทวิญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของฆานวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของชิวหาวิญญาณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับ แห่งการเกิดดับของกายวิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ ที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับแม้ของมโนธาตุอีกชั้นหนึ่ง จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน

¹² เรื่องเดียวกัน, 77/38.

¹³ เรื่องเดียวกัน, 92/45.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 93/45.

¹⁵ อภ.วิ. 35/120/94.

¹⁶ อภ. วิ. 35/1086/598.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 74/55.

มนายคนนะ มนินทรี วิญญาณ วิญญาณชั้น มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยมโนและธรรมารมณ์เกิดขึ้น นี่เรียกว่า มโนวิญญาณธาตุ”¹⁸

นอกจากนั้นในพระอภิธรรมปิฎกยังได้จัดหมวดหมู่ของวิญญาณเอาไว้เพื่อประโยชน์ในการศึกษาความหมายของวิญญาณในระดับสูงขึ้นไป ดังที่ปรากฏว่า

“วิญญาณชั้นหวมวละ 1 คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต

วิญญาณชั้นหวมวละ 2 คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ

วิญญาณชั้นหวมวละ 3 คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยาถุต

วิญญาณชั้นหวมวละ 4 คือ วิญญาณชั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอภิปริยาปันนะ

วิญญาณชั้นหวมวละ 5 คือ วิญญาณชั้นเป็นสุชินทริยสัมปยุต เป็นทุกชินทริยสัมปยุต เป็นโสมนัสสินทริยสัมปยุต เป็นโทมนัสสินทริยสัมปยุต เป็นอุเปกชินทริยสัมปยุต”¹⁹

ฯลฯ

3.2. ธรรมชาติของวิญญาณ

3.2.1. ธรรมชาติตามนัยพระวินัย

ในพระวินัยปิฎกพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมชาติของวิญญาณเอาไว้หลัก 3 ลักษณะที่เรียกว่าสามัญญลักษณะ คือ อนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) อนัตตา (ความไม่มีตัวตน) ดังที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตรว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้นรูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่ารูปของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย เวทนา...สัญญา...สังขาร... วิญญาณเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา ดูกรภิกษุทั้งหลายถ้าวิญญาณนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่า วิญญาณของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่า วิญญาณของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 130/100.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 74/55.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญความนั้นเป็นไฉน รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...
วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง

ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า

เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือจะตามเห็นสิ่งนั้นว่า
นั้นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตนของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า (การถาม – ตอบดำเนินไปเช่นเดียวกันในกรณีของรูป)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล รูป...เวทนา...สัญญา...
สังขาร...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือนอกหยาบหรือ
ละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือไกล ทั้งหมดก็เป็นแต่สักว่าวิญญาณ เธอทั้งหลายพึงเห็นวิญญาณนั้น
ด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรานั้น ไม่ใช่ตนของเรา...”²⁰

นอกจากนั้นยังมีคำว่า “จิต” ซึ่งเป็นความหมายที่ใช้แทนวิญญาณ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่
กลั่นกลอก เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เมื่ออยู่ใกล้อารมณ์ไหนก็มักจะรับเอาอารมณ์นั้น โดย
เฉพาะอารมณ์ที่น่ายกใคร่น่าปรารถนา ดังความว่า

“...ดูกรก่อนภิกษุทั้งหลาย...จิตเป็นธรรมชาติกลั่นกลอกเร็วนัก สักหน่อยจะเป็น
อันตรายแก่พรหมจรรย์ของเราก็ได้...พวกนักเลงนิมนต์ว่า ขอท่านมาเถิดขอรับ พวกข้าพเจ้าจักถวาย
เงิน ทอง นา สวน พ่อโค แม่โค ทาส ทาสี แก่ท่านจะยกลูกสาวให้เป็นภรรยาท่าน หรือจะนำสตรีอื่นมา
ให้เป็นภรรยา ของท่าน ในเรื่องนั้น ถ้าภิกษุจะคิดอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตเป็นธรรมชาติ
กลั่นกลอกเร็วนัก สักหน่อยจะเป็นอันตรายแก่พรหมจรรย์ของเราก็ได้ พึงหลีกไปเสีย ไม่ต้องอาบัติ แต่
พรหมชาลา...”²¹

จิตมีธรรมชาติเกิดดับเพื่อรับอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง 6 อยู่ตลอดเวลา ดังที่
ปรากฏว่า “...ครั้งนั้น ท่านพระโสณะบรรลพพระอรหันต์แล้ว...ได้กราบทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาค ว่า
พระพุทธเจ้าข้า...จิตของภิกษุนั้นอันอารมณ์ไม่ทำให้เจือติดอยู่ได้ เป็นธรรมชาติตั้งมั่นไม่หวั่นไหว
และภิกษุนั้นย่อมพิจารณาเห็น ความเกิดและความดับของจิตนั้น แม้หากสัททวารมณที่หยาบ ซึ่งจะพึง
ทราบชัดด้วยโสต...แม้หากคันธารมณที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยฆานะ...แม้หากรสารมณที่หยาบ
ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยจิหวา...แม้หากโผฏฐัพพารมณที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยกาย...แม้หาก
ธรรมารมณที่หยาบ ซึ่งจะพึงทราบชัดด้วยมโน ผ่านมาสู่คลองใจของภิกษุผู้มี จิตหลุดพ้นแล้วโดยชอบ

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 20 – 22/21 – 23.

²¹ เรื่องเดียวกัน. 201/315.

อย่างนี้ ก็ไม่ครอบงำจิตของภิกษุนั้นได้เลย จิตของภิกษุนั้นอันอารมณ์ ไม่ทำให้เจือติดอยู่ได้ เป็นธรรมชาติตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว และภิกษุนั้นย่อมพิจารณาเห็นความเกิด และความดับของจิตนั้น”²²

3.2.2. ธรรมชาติตามนัยพระสูตร

ธรรมชาติของวิญญานหรือจิตนั้น ในพระสูตรคัมภีร์ได้แสดงเอาไว้หลายนัยด้วยกัน แต่สามารถที่จะสรุปได้ 2 นัยด้วยกัน คือลักษณะเฉพาะของวิญญาน และลักษณะทั่วไปของวิญญาน

1. ลักษณะเฉพาะของวิญญาน

เป็นธรรมชาติที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังความว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย วานรเมื่อเที่ยวไปในป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งนั้น ยึดเอากิ่งอื่น ปล่อยกิ่งที่ยึดเดิม เหนี่ยวกิ่งใหม่ต่อไป แม้ฉันใดร่างกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ ที่ตถาคตเรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้นดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและกลางวัน ก็ฉันนั้นแล”²³

“สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่าชีวิต อตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรมประกอบกันเสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน เทวคาเหล่านี้ย่อมตั้งอยู่ตลอดแปดหมื่นสี่พันกัป แม้เทวคาเหล่านั้นย่อมไม่เป็นผู้ประกอบด้วยจิตสองดวงดำรงอยู่เลย...”²⁴

“ผู้ใดกล่าวอย่างนี้ว่า จักขุ...รูป...จักขุวิญญาน...จักขุสัมผัส...เวทนา...ค้นหาเป็นอตตาคำของผู้นั้นไม่ควร ผู้ใดกล่าวว่า โสตะเป็นอตตาคำ...ผู้ใดกล่าวว่า ฆานะเป็นอตตาคำ...ผู้ใดกล่าวว่า ชิวหาเป็นอตตาคำ...ผู้ใดกล่าวว่า กายเป็นอตตาคำ...ผู้ใดกล่าวว่า มโน...ธรรมารมณ...มโนวิญญาน...มโนสัมผัส...เวทนา...ค้นหาเป็นอตตาคำของผู้นั้นไม่ควร...ด้วยประการฉะนี้ มโนจึงเป็นอนัตตา ธรรมารมณจึงเป็นอนัตตา มโนวิญญานจึงเป็นอนัตตา มโนสัมผัสจึงเป็นอนัตตา เวทนาจึงเป็นอนัตตา ค้นหาจึงเป็นอนัตตา”²⁵

“...พระผู้มีพระภาคได้ตรัสดังนี้ว่า ดูกรราหุลเธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน จักขุ...รูป...จักขุวิญญาน...จักขุสัมผัส...เวทนา สัมผัส สัมผัส วิญญาน ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย แม้นั้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง ...

ดูกรราหุล เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน มโน...ธรรมารมณ...มโนวิญญาน...มโนสัมผัส...เวทนา สัมผัส สัมผัส วิญญาน ที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย แม้นั้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง

ร. ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

²²วิ. ม. 5/3/8.

²³ส. นิ. 16/232/105.

²⁴พ. มหา. 29/182/109.

²⁵ม. อุ. 14/818 – 819/440 – 443.

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

ร. เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเรา นั่นอัตตาของเรา

ร. ไม่ควร พระพุทธเจ้าข้า...”²⁶

2. ลักษณะทั่วไปของวิญญาน

ธรรมชาติของจิตวิญญานมีลักษณะต่างๆ ไปเช่น คึณรน กวัคแกว่ง รักษาได้ยาก ห้ามได้ยาก ข่มได้ยาก ดังที่ปรากฏในจิตตวรรคว่า

“นักปราชญ์ย่อมทำจิตที่คึณรน กลับกลอกรักษาได้โดยยากห้ามได้โดยยาก ให้ตรง ดังช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้นจิตนี้อันพระโยคาวจรยกขึ้นแล้วจากอาลัย คือเบญจกามคุณเพียงดั่งน้ำซัดไปในวิปัสสนากรรมฐานเพียงดั่งบก เพื่อจะละบ่วงมาร ข่มคึณรน คุจปลาอันชาวประมง ยกขึ้นแล้วจากที่อยู่คือน้ำโยนไปแล้วบนบก คึณรนอยู่ ฉะนั้น การฝึกฝนจิตที่ข่มได้ยาก อันเร็ว มีปรกติดกไป ในอารมณ์อันบุคคลพึงใคร่อย่างไร เป็นความดี เพราะว่าจิตที่บุคคลฝึกได้แล้วนำสุขมาให้ นักปราชญ์พึงรักษาจิตที่เห็นได้แสนยากละเอียดอ่อนมีปรกติดกไปตามความใคร่ เพราะว่าจิตที่บุคคลคุ้มครองแล้วนำสุขมาให้ ชนเหล่าใดจักถำรวมจิตอันไปในที่ไกล คงเดียวเที่ยวไป หาสิริระมิได้ มีถ้ำเป็นที่อยู่อาศัย ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร...”²⁷

ในกาลปฏิญญาตกกล่าวไว้ว่า “...จิตนี้กวัดแกว่งเช่นวานร ห้ามได้แสนยาก เพราะยังไม่ปราศจากความกำหนัด ปุณฺชนทั้งหลายผู้ไม่รู้เท่าทัน พัวพันอยู่ในกามทั้งหลายอันล้วนแต่เป็นของงดงาม มีรสอร่อย น่ารื่นรมย์ใจ เขาเหล่านั้นเป็นผู้แสวงหากุฬใหม่ กระทำแต่สิ่งไร้ประโยชน์ ชื่อว่าประสงค์ทุกข์ ย่อมถูกจิตนำไปสู่่นรกโดยแท้

ดูกรจิต แต่ก่อนท่านเคยแนะนำเราไว้ว่า ท่านจงเป็นผู้แวดล้อมด้วยเสียงร่ำร้องแห่งนกยูง..ท่านจงสละความห่วงใยในร่างกาย อย่ามีความอาลัยเลย ดูกรจิต แต่ก่อนท่านเคยแนะนำเราว่า จงอุตสาห์เจริญมาน อินทรี พละ โพชฌงค์ และสมาธิภาวนา จงบรรลุวิชา 2 ในพระพุทธศาสนา ดูกรจิต แต่ก่อนท่านเคยแนะนำเรา...เราได้ปฏิบัติตามถ้อยคำของท่านในภพทั้งปวงแล้ว เราไม่ได้มีความขุ่นเคืองต่อท่านหลายชาติมาแล้วเพราะความที่ท่านมีความกตัญญู จึงปรากฏมีอัธยาศัยขึ้นอีก ท่านทำให้เราต้องท่องเที่ยวไปในกองทุกข์มาช้านานแล้ว ดูกรจิต ท่านทำให้เราให้เป็นพราหมณ์ก็มี เป็นพระราชามหากษัตริย์ก็มี เพราะอำนาจแห่งท่านบางครั้งเราเป็นแพทย์ เป็นศูทร เป็นเทพเจ้าก็มี เพราะอำนาจแห่งท่านเพราะเหตุแห่งท่าน มีท่านเป็นมูลเหตุ เราเป็นอสูร บางคราวเป็นสัตว์นรก บางคราว

²⁶ม. ชุ. 14/797 – 807/432 – 436.

²⁷ช. ช. 25/13/17.

เป็นสัตว์ครึ่งคน บางคราวเป็นเปรต ท่านได้ประทุษร้ายเรามาบ่อยๆ มิใช่หรือ บัดนี้ เราจักไม่ให้ท่าน ทำเหมือนกาลก่อนอีก...”²⁸

เป็นธรรมชาติที่ขุ่นมัวด้วยกิเลส “คำว่า ใจ คือ จิต ใจ มานัส หทัย บัณฺหาระ มนะ มนายคณะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตุอันเกิดแต่ผัสสะเป็นคตินั้นเป็นธรรมชาติขุ่นมัว เศร้าหมอง ยุ่งวุ่น ห้วนไหว หมุนไป ไม่สงบ เพราะกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลง ความโอ้อวด ความหวัศคือ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง ความกระวนกระวายทั้งปวง ความเร่าร้อนทั้งปวง ความเคียดแค้นทั้งปวง อกุศลกิจ สังขารทั้งปวง คำว่า เมื่อใด ภิกษุพึงรู้ความขุ่นใด ความว่า ภิกษุพึงรู้ รู้ทั่ว รู้พิเศษ รู้วิเศษเฉพาะ แสงตลอดความที่จิตขุ่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เมื่อใด ภิกษุพึงรู้ความ ขุ่นใจ”²⁹

เป็นธรรมชาติที่ผูกผ่อง “ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผูกผ่อง แต่จิตนั้นแล เศร้าหมองแล้ว ด้วยอุปกิเลสที่จรมา ปุณฺชนผู้มีได้สติ ย่อมจะไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ปุณฺชนผู้มีได้สติ ย่อมไม่มีการอบรมจิต”³⁰

เป็นธรรมชาติที่ฝึกได้ “ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผูกผ่อง และจิตนั้นแล พันวิเศษแล้วจาก อุปกิเลสที่จรมา พระอริยสาวกผู้ได้สติแล้ว ย่อมทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า พระอริยสาวกผู้ได้สติ ย่อมมีการอบรมจิต”³¹

เป็นธรรมชาติที่เกี่ยวไปในอารมณ์ต่างๆ “แต่ก่อนจิตนี้เคยจาริกไปในอารมณ์ต่างๆ ตาม ความปรารถนา ตามความต้องการ ตามความสบาย วันนี้ เราจักข่มจิตนั้นโดยอุบายอันชอบเหมือนนาย ความชั่งผู้ฉลาด ข่มซึ่งช้างผู้ข่มมันไว้ได้ด้วยขอ ฉะนั้น”³²

3.2.3. ธรรมชาติตามนัยพระอภิธรรม

พระพุทธศาสนาถือว่า วิญญาณแต่ละดวงมิได้อยู่ในลักษณะที่ว่า เมื่อเกิดแล้วอยู่เฉยๆ หรือตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร หรือเป็นอมตะในรูปใดรูปหนึ่ง แต่ถือว่าวิญญาณที่เกิดขึ้นทุกดวงล้วน แต่มีหน้าที่หรือต้องทำกิจทั้งสิ้น วิญญาณที่ปรากฏขึ้นโดยไม่มีหน้าที่การงานอะไรนั้นไม่มี พร้อม กันนั้นวิญญาณยังอยู่ในสภาพที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ธรรมชาติของวิญญาณนั้นคือการรับรู้อารมณ์

²⁸ พ. เถร. 26/399/358 – 364.

²⁹ พ. ม. 29/945/471.

³⁰ อง. เอกาทสก. 20/52/9.

³¹ เรื่องเดียวกัน, 53/9.

³² พ. เถร. 26/214/226.

ซึ่งอารมณ์นั้นประกอบไปด้วยส่วนที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ภายใน...เป็นต้น ดังที่ท่านได้แสดงเอาไว้ดังนี้

“วิญญาณชั้นนี้ เป็นโณวิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน วิญญาณภายใน วิญญาณภายนอก วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณทรมาน วิญญาณประณีต วิญญาณไกล วิญญาณใกล้ ประมวลย่อยเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าวิญญาณชั้นนี้

ในวิญญาณชั้นนี้นั้น วิญญาณอดีต เป็นโณ วิญญาณใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความ ดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้วปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์ เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต เป็นโณ วิญญาณใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้นยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน เป็นโณ วิญญาณใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิด ยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อม แล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณปัจจุบัน

วิญญาณภายใน เป็นโณ วิญญาณใด ของสัตว์นั้นๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะ บุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยคัมहाทิฐิยึดครอง ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณภายใน

วิญญาณภายนอก เป็นโณ วิญญาณใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้นๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตนเกิดในตนเฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยคัมहाทิฐิยึดครอง ได้แก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณภายนอก

วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด เป็นโณ อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณหยาบ กุศล วิญญาณและอัพยาควิญญาณเป็นวิญญาณละเอียด กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณหยาบ อัพยาควิญญาณเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและ อทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณ ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา และทุกขเวทนาเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่สัมปยุตด้วย อทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นวิญญาณ หยาบ วิญญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของ อาสวะเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณละเอียด หรือพึงทราบวิญญาณหยาบวิญญาณละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงวิญญาณ นั้นๆ เป็นชั้นๆ ไป

ประณีต เป็นไฉน
ญาณประณีต กุศลวิญญาน
วิญญานที่สัมปยุตด้วย
สุขเวทนาเป็นวิญญาน
วิญญานที่สัมปยุตด้วย
าทธรรม วิญญ
วิญญานธรรม วิญญาน
ามวิญญานประณีต โค
อกุศลวิญญาน
พยากควิญญานเป็นวิญญ
ละอพยากควิญญาน อ
ควิญญานเป็นวิญญาน
วิญญานไกลจากอ
ญานที่สัมปยุตด้วยสุข
เวทนา เป็นวิญญานไ
ญานไกลจากวิญญาน
เวทนาและ อทุกขม
สัมปยุตด้วยอทุกขม
า วิญญานที่สัมปยุต
มสุขเวทนา วิญญาน
ผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญ

อภุคตวิญญาน
พยากตวิญญานเป็นวิญญาน
ระอัยพยากตวิญญาน ย
ตวิญญานเป็นวิญญาน
วิญญานไกลจากอัย
ญานที่สัมผัสด้วยสุ
ขเวทนา เป็นวิญญานไ
ญานไกลจากวิญญาน
ขเวทนาและ อทุกขม
สัมผัสด้วยอทุกขม
วิญญานที่สัมผัสด้วย
มสุขเวทนา วิญญาน
ผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญ

อนึ่ง ภิกษุใดจงใจพรากรากายมนุษย์จากชีวิต หรือแสวงหาศีลตราอันจะปลิดชีวิตให้แก่กายมนุษย์นั้น แม้ภิกษุนี้อีกเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้”³⁴

“ภิกษุตั้งภิกษุว่า จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ดังนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้รับคำสั่งเข้าใจว่า บุคคลนั้นแน่ จงปลงชีวิตบุคคลนั้น ต้องอาบัติปาราชิกทั้ง 2 รูป

ภิกษุตั้งภิกษุว่า จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ดังนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้รับคำสั่ง เข้าใจว่า บุคคลนั้นแน่ แต่ปลงชีวิตบุคคลอื่น ภิกษุผู้สั่ง ไม่ต้องอาบัติ ภิกษุผู้ฆ่า ต้องอาบัติปาราชิก

ภิกษุตั้งภิกษุว่า จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ดังนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้รับคำสั่ง เข้าใจว่า บุคคลอื่น แต่ปลงชีวิตบุคคลชื่อนั้น ต้องอาบัติปาราชิกทั้ง 2 รูป

ภิกษุตั้งภิกษุว่า จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ดังนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้รับคำสั่ง เข้าใจว่า บุคคลอื่น และปลงชีวิตบุคคลอื่น ภิกษุผู้สั่ง ไม่ต้องอาบัติ ภิกษุผู้ฆ่า ต้องอาบัติปาราชิก”³⁵

“ภิกษุตั้งภิกษุว่า ท่านจงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ว่า ภิกษุชื่อนี้จงไปบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ว่าภิกษุชื่อนี้จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ดังนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้รับคำสั่ง บอกแก่ภิกษุนอกนี้ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้ฆ่ารับคำ ภิกษุผู้สั่งเดิม ต้องอาบัติตุลลัจฉัย ภิกษุผู้ฆ่า ปลงชีวิตบุคคลนั้นสำเร็จ ต้องอาบัติปาราชิกทุกรูป

ภิกษุตั้งภิกษุว่า ท่านจงบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ว่า ภิกษุชื่อนี้จงไปบอกแก่ภิกษุชื่อนี้ว่า ภิกษุชื่อนี้จงปลงชีวิตบุคคลชื่อนี้ ดังนี้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้รับคำสั่ง สั่งภิกษุรูปอื่นต่อ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้มารับคำ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุผู้ฆ่า ปลงชีวิตบุคคลนั้นสำเร็จ ภิกษุผู้สั่งเดิมไม่ต้องอาบัติ ภิกษุผู้รับคำสั่ง และภิกษุผู้ฆ่า ต้องอาบัติปาราชิก”³⁶

“...ภิกษุใดจงใจพรากรากายมนุษย์จากชีวิต หรือแสวงหาศีลตราอันจะปลิดชีวิตให้แก่กายมนุษย์นั้น หรือพรรณนาคุณแห่งความตาย หรือชักชวนเพื่ออันตายด้วยคำว่า เน้นนายผู้เป็นชาย จะประโยชน์อะไรแก่ท่าน ด้วยชีวิตอันแสนลำบากยากแค้นนี้ ท่านตายเสียดีกว่าเป็นอยู่ดังนี้ เธอมีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้ มีความหมายหลายอย่าง อย่างนี้ พรรณนาคุณในความตายก็ดี ชักชวนเพื่ออันตายก็ดี โดยหลายนัยแม้ภิกษุนี้อีกเป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้”³⁷

บทว่า จงใจ ความว่า ภิกษุใดรู้อยู่ รู้ดีอยู่ พรากรากายมนุษย์จากชีวิต การกระทำของภิกษุนั้นเป็นความตั้งใจ พยายาม ละเมิด

³⁴ วิ. มหา. 1/179/291.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, 139/297.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, 190/298.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, 180/294.

อาสวะ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณใกล้เคียงกับ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
นี้เรียกว่าวิญญาณใกล้เคียง³³

3.3. ประเภทของวิญญาณ

3.3.1. ประเภทตามนัยพระวินัย

วิญญาณตามที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกโดยแท้จริงแล้ว ท่านประสงค์เอาวิญญาณ 2
ประเภท คือ วิญญาณตามนัยเบญจขันธ์ ได้แก่วิญญาณในมนุษย์ ในสัตว์ และวิญญาณตามนัย
ปฏิสนธิวิญญาณ ได้แก่วิญญาณที่แสดงภาพใหม่ ภาพภูมิใหม่ ส่วนวิญญาณที่ปรากฏในพืช ในดิน
ในน้ำ ที่มีปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกนั้นเป็นการบัญญัติเอาตามความเชื่อของคนอินเดียในสมัยนั้นที่
เชื่อกันว่า ในต้นไม้ ในพื้นดิน ในน้ำ มีสิ่งที่มีวิญญาณอาศัยอยู่ เพราะคนในสมัยนั้นเชื่อว่าต้นไม้มี
ชีวิต มีการเจริญเติบโต มีการเปลี่ยนแปลงภายในตัวของมันเอง เพื่อในสอดคล้องกับความเชื่อของ
คนในสมัยนั้น พระพุทธองค์จึงบัญญัติศึกษาบทเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเอาไว้ด้วย

1. วิญญาณในมนุษย์

ในทางพระพุทธศาสนายอมรับสิ่งมีชีวิตว่ามีวิญญาณอยู่ 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ มนุษย์
และสัตว์ โดยเฉพาะเกี่ยวกับชีวิตของมนุษย์พระพุทธองค์ให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะมองว่า
มนุษย์ประกอบไปด้วยรูปและนาม โดยเฉพาะในส่วนนามธรรมก็มีวิญญาณประกอบอยู่ด้วย และ
วิญญาณในชีวิตของมนุษย์นับว่าเป็นวิญญาณชั้นสูงกว่าสัตว์ทั้งหลาย เพราะเป็นวิญญาณแห่งเหตุผล
และสามารถพัฒนาจนถึงขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ได้ ดังนั้น จึงมีการบัญญัติศึกษาบทที่เกี่ยวข้องกับ
การทำลายชีวิตมนุษย์เอาไว้เป็นโทษสูงสุด หากภิกษุรูปใดทำลายชีวิตของตนเองก็ดี ของมนุษย์นับตั้ง
แต่เริ่มปฏิสนธิในครรภ์ของมารดา ภิกษุรูปนั้นถือว่าขาดจากความเป็นภิกษุ เป็นปาราชิกทันที ดังที่
พระพุทธองค์ตรัสว่า

“...ดูกรภิกษุทั้งหลาย บ่าวว่าพวกภิกษุปลงชีวิตตนเองบ้าง วานกันและกันให้ปลงชีวิต
บ้าง บางเหล่าก็ไปหาฆาตกรฆาตกรรมกันกล่าวอย่างนี้ว่า พ่อคุณ ขอท่านได้ช่วยปลงชีวิตพวกฉันที่
บาตรจิวนี้อันนี้เป็นของท่าน ดังนี้จริงหรือ...ดูกรภิกษุทั้งหลาย การกระทำของภิกษุเหล่านั้นไม่เหมาะ
ไม่สม ไม่ควร ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำ โฉนภิกษุเหล่านั้นจึงได้ปลงชีวิตตนเองบ้าง
วานกันและกันให้ปลงชีวิตบ้าง...ดูกรภิกษุทั้งหลาย การกระทำของภิกษุเหล่านั้นนั้น ไม่เป็นไปเพื่อ
ความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของผู้ที่เลื่อมใสแล้ว...ดูกรภิกษุทั้ง
หลาย เพราะเหตุนี้แหละ เราจึงบัญญัติศึกษาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย...”

³³ เรื่องเดียวกัน. 26 – 31/14 – 17.

ที่ชื่อว่า กายมนุษย์ ได้แกจิดแรกเกิดขึ้น คือ ปฐมวิญญาณปรากฏขึ้นในท้องแห่งมารดา คราบเท่าถึงกาลเป็นที่ตาย อตภาพในระหว่างนี้ ชื่อว่า กายมนุษย์

บทว่า พราจากชีวิต ความว่า ตัดทอน บั่นรอน ซึ่งอินทรีย์ คือชีวิต ทำความสับค่อให้ กำเรียบ”³⁸

2. วิญญาณในสัตว์

วิญญาณในสัตว์ดิรัจฉาน ท่านหมายเอาสัตว์ดิรัจฉานทุกชนิด ไม่เลือกว่าเป็นสัตว์ใหญ่ หรือสัตว์เล็ก หากภิกษุรูปใดฆ่าหรือทำตายชีวิตสัตว์ด้วยเจตนา พระพุทธองค์ยอมปรับอาบัติเป็น ปาจิตติย์ ดังความปรากฏว่า

“...ท่านพระอุทายเป็นผู้ชำนาญในการยิงธนู นกกาทั้งหลายไม่เป็นที่ชอบใจของท่านๆ ได้ยิงมัน แล้วตัดศีรษะเสียบหลาวเรียงไว้เป็นลำดับ...บรรดาภิกษุที่เป็นผู้มักน้อย ... ต่างก็เพ่งโทษ ดิเคียน โพนทะนาว่า โฉนท่านพระอุทายิ่งได้แกลั้งพรากสัตว์จากชีวิตเล่า แล้วกราบทูลเรื่องนั้นแด่ พระผู้มีพระภาค...พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดิเคียนว่า ดูกร โมฆบุรุษ โฉนเธอจึงได้แกลั้งพรากสัตว์ จากชีวิตเล่าการกระทำของเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ...”³⁹

“สัตว์มีชีวิต ภิกษุสำคัญว่าสัตว์มีชีวิต พราจากชีวิต ต้องอาบัติปาจิตติย์

สัตว์มีชีวิต ภิกษุสงสัย พราจากชีวิต ต้องอาบัติทุกกฏ

สัตว์มีชีวิต ภิกษุสำคัญไม่ใช่สัตว์มีชีวิต พราจากชีวิต ไม่ต้องอาบัติ

ไม่ใช่สัตว์มีชีวิต ภิกษุสำคัญว่าสัตว์มีชีวิต ... ต้องอาบัติทุกกฏ

ไม่ใช่สัตว์มีชีวิต ภิกษุสงสัย ... ต้องอาบัติทุกกฏ

ไม่ใช่สัตว์มีชีวิต ภิกษุสำคัญว่าไม่ใช่สัตว์มีชีวิต ... ไม่ต้องอาบัติ”⁴⁰

“...พระฉัพพัคคีย์รู้ที่อยู่ บริโคน้ำมีตัวสัตว์บรรดาภิกษุที่เป็นผู้มักน้อย ... ต่างก็เพ่งโทษ ดิเคียน โพนทะนาว่า โฉน พระฉัพพัคคีย์รู้ที่อยู่จึงได้บริโคน้ำมีตัวสัตว์เล่า แล้วกราบทูลเรื่องนั้นแด่ พระผู้มีพระภาค...พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดิเคียนว่า ดูกร โมฆบุรุษทั้งหลาย โฉนพวกเธอรู้ที่อยู่ จึงได้บริโคน้ำมีตัวสัตว์เล่า การกระทำของพวกเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว...ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลพวกเธอพึงยก ลิกขาบทนี้ขึ้นแสดงอย่างนี้ ว่าดังนี้ อนึ่ง ภิกษุใด รู้ที่อยู่ บริโคน้ำมีตัวสัตว์ เป็นปาจิตติย์”⁴¹

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 181/295.

³⁹ วิ. มห. 2/631/537.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, 633/538.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, 635/539.

3. วิญญาณในปฏิจสงมุปบาท

วิญญาณในปฏิจสงมุปบาท ท่านหมายเอาจิตหรือวิญญาณถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อตายพลังแห่งสังขารที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญาณที่มีคุณสมบัติเหมาะสมกับตัวมัน ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน ดังความว่า

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีคันหา
เพราะคันหาเป็นปัจจัย	จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ
เพราะภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิด ด้วยประการฉะนี้⁴²

4. ความเชื่อเรื่องวิญญาณต่างๆ ไป

คนอินเดียในสมัยโบราณถือว่าต้นไม้ น้ำ แผ่นดิน มีชีวิต ในความหมายคงหมายถึงมีชีวิตที่อาศัยอยู่ในสิ่งเหล่านี้ เพื่อให้สอดคล้องกับความเชื่อของคนในยุคหนึ่ง พระพุทธองค์ก็ทรงบัญญัติสิกขาบทให้ตรงกับ ความเชื่อของประชาชน โดยปรับอาบัติกับภิกษุละเมิดในเรื่องนี้เช่นกัน ดังความปรากฏว่า

“ครั้งนั้น พวกภิกษุชาวรัฐอาฬวีทำนวกรรม ตัดต้นไม้เองบ้าง ให้คนอื่นตัดบ้าง แม้ภิกษุชาวรัฐอาฬวีรูปหนึ่งก็ตัดต้นไม้...ประชาชนพากันเพ่งโทษ ตีเตียน โพนทะนาว่า โฉนพวกพระสมณะเชื่อสายพระศากยบุตรจึงได้ตัดต้นไม้เองบ้าง ให้คนอื่นตัดบ้าง พระสมณะเชื่อสายพระศากยบุตรทั้งหลาย ย่อมเบียดเบียนอินทรีย์อย่างหนึ่งซึ่งมี...แล้วกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค...พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงติเตียนว่า ดูกรโมฆบุรุษทั้งหลาย โฉนพวกเธอจึงได้ ตัดเองบ้าง ให้คนอื่นตัดบ้าง ซึ่ง

⁴²วิ. ม. 4/1/1.

คันไม้ เพราะคนทั้งหลายสำคัญในคันไม้ว่ามีชีวิต การกระทำของพวกเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว”⁴³

“ที่ชื่อว่า ภูตคาม ได้แก่พืช 5 ชนิด พืชเกิดจากเงา 1 พืชเกิดจากคัน 1 พืชเกิดจากข้อ 1 พืชเกิดจากยอด 1 พืชเกิดจากเมล็ดเป็นที่ครบห้า”⁴⁴

“ครั้งนั้นพวกภิกษุชาวรัฐอาฬวี กำลังกระทำการกรรม รู้ยั่วว่าน้ำมีตัวสัตว์ จึงรดเองบ้าง ให้คนอื่นรดบ้าง ซึ่งหญ้าบ้าง ดินบ้าง...แล้วกราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระผู้มีพระภาค...พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงติเตียนว่า ดูกร โมฆบุรุษทั้งหลาย พวกเธอรู้ยั่วว่าน้ำมีตัวสัตว์ โฉน จึงได้รดเองบ้าง ให้คนอื่นรดบ้าง ซึ่งหญ้าบ้าง ดินบ้าง .การกระทำของพวกเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่ เลื่อมใสแล้ว ... ภิกษุใด รู้ยั่วว่าน้ำมีตัวสัตว์ รดก็ดี ให้รดก็ดี ซึ่งหญ้าก็ดี ดินก็ดี เป็นปาจิตตีย์”⁴⁵

“พวกภิกษุชาวรัฐอาฬวีช่วยกันทำกรรม ขุดเองบ้าง ให้คนอื่นขุดบ้างซึ่งปรุพี คนทั้งหลายพากันเพ่งโทษ ติเตียน โพนทะนาว่า โฉนพระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรจึงได้ขุดเองบ้าง ให้คนอื่นขุดบ้างซึ่งปรุพี พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตร ย่อมเบียดเบียนอินทรีย์อย่างหนึ่ง ซึ่งมีชีวิต...พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงติเตียนว่า ดูกร โมฆบุรุษทั้งหลาย โฉนพวกเธอจึงได้ขุดเองบ้าง ให้คนอื่นขุดบ้างซึ่งปรุพีเล่า เพราะคนทั้งหลายสำคัญในปรุพีว่ามีชีวิต การกระทำของพวกเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยัง ไม่เลื่อมใส หรือเพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว”⁴⁶

3.2.2. ประเภทตามนัยพระสูตร

วิญญานตามที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต้นคปิฎก ท่านแสดงไว้ตามนัยเดียวกันกับพระวินัยปิฎก คือ ท่านแบ่งวิญญานออกเป็น 2 นัย คือวิญญานตามนัยเบญจจันท์ หมายถึงวิญญานที่มีความรู้แจ้งอารมณ์ ท่านหมายเอาวิญญานในสัตว์ทุกกชนิด คำว่า “สัตว์” ซึ่งหมายถึงสิ่งที่มีชีวิตทุกประเภท (ยกเว้นพืช) “สัตว์” มิได้หมายถึงดิรัจฉานตามที่คนส่วนใหญ่เข้าใจกัน แต่หมายรวมเอาสิ่งมีชีวิตวิญญานทั้งหมดทั้งที่มองเห็นด้วยตาเปล่าและไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่า เช่น มนุษย์ ดิรัจฉาน เทวดา เปรต อสุรกาย สัตว์นรก เหล่านี้รวมเรียกว่าสัตว์ทั้งสิ้น และวิญญานตามนัยปฏิสนธิวิญญาน หมายถึงวิญญานที่ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ ชาติใหม่ ของบุคคลที่ตายไปแล้ว

ดังนั้น ในที่นี้จึงจะนำมาแสดงไว้พอสังเขป

⁴³ วิ.ม. 2/354/348.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, 355/348.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 402/379.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, 349/344.

1. วิญญาณในกำเนิด 4

“ดูกรสารีบุตร กำเนิด 4 ประการเหล่านี้แล 4 ประการเป็นไฉน คือ อัมตชะกำเนิด ชลาพุชะกำเนิด สัตตชะกำเนิด โอปปาติกะกำเนิด ดูกรสารีบุตร ก็อัมตชะกำเนิดเป็นไฉน สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จำแรกเปลือกแห่งฟองเกิด นี้เราเรียกว่า อัมตชะกำเนิดดูกรสารีบุตร ชลาพุชะกำเนิดเป็นไฉน สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นใด จำแรกไส้ (มคลูก) เกิดนี้เราเรียกว่า ชลาพุชะกำเนิด ดูกรสารีบุตร สัตตชะกำเนิดเป็นไฉน สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นใดยอมเกิดในปลาเน่า ในซากศพเน่า ในขนมมด หรือในน้ำคร่ำ ในเถาไคล (ของสกปรก) นี้เราเรียกว่า สัตตชะกำเนิด ดูกรสารีบุตร โอปปาติกะกำเนิดเป็นไฉน เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางจำพวก และเปรตบางจำพวก นี้เราเรียกว่า โอปปาติกะกำเนิด...”⁴⁷

2. หมวดวิญญาณในภพ 3

หมายถึง สถานที่อันเป็นที่อยู่ของอาศัยของวิญญาณ ท่านแบ่งออกเป็น 3 คือ “กามภพ (สถานที่อันเป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้มีใจยังติดข้องอยู่กับกามคุณ 5) รูปภพ (สถานที่ที่เป็นที่อาศัยของสัตว์ผู้ได้รูปฌาน 4) และอรุภพ(สถานที่อยู่อาศัยของสัตว์ผู้ได้อรุฌาน 4)”⁴⁸

3. วิญญาณในภูมิ 4 หมายถึง การแบ่งวิญญาณของสัตว์ตามคุณภาพของจิตที่หยাবละเอียด ประณีต ในพุทธทศนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ได้กล่าวถึงภูมิ 4 ไว้ดังนี้

“ภูมิ 4 คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ

กามาวจรภูมิเป็นไฉน จันท์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันทอเที่ยว คือ นับเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตลอด ไปจนถึงอเวจีนรกเป็นที่สุด ข้างบนขึ้นไปจนถึงเทวดาชาวปรนิมมิตวสวัตตีเป็นที่สุด นี่เป็นกามาวจรภูมิ

รูปาวจรภูมิเป็นไฉน ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันทอเที่ยว คือ นับเนื่องโอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่พรหมโลกขึ้นไปจนถึงเทวดาชั้นอนิรุทธข้างบนเป็นที่สุด นี่ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ

อรุภพาวจรภูมิเป็นไฉน ธรรม คือ จิตและเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าสมาบัติ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก หรือของท่านผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ เป็นสุขในปัจจุบัน อันนับเนื่องในโอกาสนี้ ข้างล่างตั้งแต่เทวดาผู้เข้าถึงชั้นอากาศาณูายตนภพ ตลอดขึ้นไปจนถึงเทวดาผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนภพ ข้างบนเป็นที่สุด นี่ชื่อว่าอรุภพาวจรภูมิ

⁴⁷ ม. มูล. 12/169/101.

⁴⁸ ที. มหา. 10/58, ที. ปา. 11/228, ม. มูล. 12/498.

โลกุตระภูมิเป็น โฉน มรรค ผล และนิพพานธาตุอันปัจจุย ไม่ปรุงแต่ง อันเป็นโลกุตระ นี้
ชื่อว่าโลกุตระภูมิ ภูมิ 4 เหล่านี้⁴⁹

4. วิญญาณในอาหาร หมายถึง วิญญาณในฐานะที่เป็นสภาพที่นำมาซึ่งผลโดยความ
เป็นปัจจัยจำนรรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย คือ

1. กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าวหยาบหรือละเอียด)

2. ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ)

3. มโนสตัณฺเณนาหาร (อาหารคือมโนสตัณฺเณนา)

4. วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางทวาร ซึ่งหมายเอา
จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ จิวหาวิญาณ กายวิญาณ และมโนวิญาณ)⁵⁰

5. วิญญาณในวิญญานฐิติ หมายถึง วิญญาณที่แสดงในความหมายที่เป็นภูมิหรือที่อยู่
ของวิญญาณ ซึ่งเป็นสิ่งมีชีวิตที่อยู่นอกเหนือจากโลกของมนุษย์ ท่านกล่าวเอาไว้ 2 ประเภท

5.1. วิญญาณฐิติ 7 อย่าง

1. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์และ
พวกเทพบางพวก พวกวินิปาติกะบางพวก นี่วิญญานฐิติข้อ ที่หนึ่ง

2. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งมีกายต่างกัน มีสัญญาอย่าง เดียวกัน เช่นพวกเทพ
ผู้นับเนื่องในพวกพรหมซึ่งเกิดในภูมิปรหมณาน นี่วิญญานฐิติข้อที่สอง

3. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญา ต่างกัน เช่นพวกเทพ
เหล่า อาภัสสระ นี่วิญญานฐิติข้อที่สาม

4. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งมีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญา อย่างเดียวกัน เช่น
พวกเทพเหล่า สุภกัณหา นี่วิญญานฐิติข้อที่สี่

5. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งเข้าถึงอากาสนัญญายตนะด้วย มนสิการว่า
อากาสนาที่สุดมิได้ เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะดับปฏิกขสัญญา เพราะไม่ใส่ใจถึง
นาคตตสัญญา นี่วิญญานฐิติข้อที่ห้า

6. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งก้าวล่วงอากาสนัญญายตนะโดย ประการทั้งปวง
แล้ว เข้าถึงวิญญานัญญายตนะด้วยมนสิการว่า วิญญานหาที่สุดมิได้ นี่วิญญานฐิติข้อที่หก

7. ดุรผู้มีอายุทั้งหลาย มีสัตว์พวกหนึ่งก้าวล่วงวิญญานัญญายตนะโดย ประการทั้งปวง
แล้ว เข้าถึงอาภิชฌัญญายตนะด้วยมนสิการว่า ไม่มีอะไร นี่วิญญานฐิติข้อที่เจ็ด⁵¹

⁴⁹ พ. ปฎิ. 31/171-181/83-85.

⁵⁰ ที. ปา. 11/244/214, ม. ม. 12/446/335, ส. นิ. 16/28/11, 31/12, 32/13, 240/108.

⁵¹ ที. ม. 10/65/74, ที. ปา. 11/335/256, 434/307, อง. อฎฐก. 23/41/43. พท. รุพ.30/479/177

5.2. ญาณฐาน 4 อย่าง

1. อูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ญาณฐานที่เข้าถึงซึ่งรูปเมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ ญาณฐานนั้นมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่พำนัก เข้าไปเสพซึ่งความยินดี ย่อมถึง ความเจริญงอกงามไพบุลย์

2. อูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ญาณฐานที่เข้าถึงซึ่งเวทนา เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ ญาณฐานนั้นมีเวทนาเป็นอารมณ์ มีเวทนาเป็นที่พำนัก เข้าไปเสพซึ่งความ ยินดี ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์

3. อูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ญาณฐานที่เข้าถึงซึ่งสัญญา เมื่อตั้งอยู่ ย่อม ตั้งอยู่ ญาณฐานนั้นมีสัญญาเป็นอารมณ์ มีสัญญาเป็นที่พำนัก เข้าไปเสพซึ่งความ ยินดี ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์

4. อูกรผู้มีอายุทั้งหลาย ญาณฐานที่เข้าถึงซึ่งสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ย่อมตั้งอยู่ ญาณฐานนั้นมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่พำนัก เข้าไปเสพซึ่งความ ยินดี ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์⁵²

6. ญาณฐานในชั้น 5 หมายถึง ญาณฐานในฐานะที่เป็นกองแห่งรูปธรรมและนามธรรม ที่ประชุมเข้าด้วยกัน ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา คือ

1. รูปขั้น	(ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด)
2. เวทนาขั้น	(ส่วนที่เป็นการเสวยอารมณ์)
3. สัญญาขั้น	(ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายรู้อารมณ์ทั้ง 6)
4. สังขารขั้น	(ส่วนที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ)
5. ญาณขั้น	(ส่วนที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางอายตนะทั้ง 6 มีการเห็น

การได้ยิน เป็นต้น ได้แก่ ญาณ 6)⁵³

7. ญาณฐานในญาณฐาน 6 หมายถึง ญาณฐานในฐานะของความรู้แจ้งทางอารมณ์ หรือความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายใน และอายตนะภายนอกกระทบ

“1. จักขุญาณ	(ความรู้สึกลทางตาในเวลาเห็นรูป)
2. โสทวิญาณ	(ความรู้สึกลทางหูในเวลาฟังเสียง)
3. ชานวิญาณ	(ความรู้สึกลทางจมูกในเวลาดมกลิ่น)
4. ชิวหาวิญาณ	(ความรู้สึกลทางลิ้นในเวลาลิ้มรส)
5. กายวิญาณ	(ความรู้สึกลทางกายในเวลาถูกต้องสัมผัส)
6. มโนวิญาณ	(ความรู้สึกลทางใจในการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ)” ⁵⁴

⁵² ที.ปา. 11/245/214,

⁵³ เรื่องเดียวกัน, 278/223.

⁵⁴ ที.ปา. 11/306/238.

8. ญาณในธาตุ 6 ซึ่งหมายถึงสภาวะที่รู้แจ้ง

“1. ปฐวีธาตุ (ธาตุที่มีลักษณะแข็งแข็ง)

2. อาโปธาตุ (ธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ)

3. เตโชธาตุ (ธาตุที่มีลักษณะร้อน)

4. วาโยธาตุ (ธาตุลักษณะพัดผ่นแรงคั่ง)

5. อากาษธาตุ (ธาตุอากาศ ช่องว่างมีในกาย)

6. ญาณธาตุ (สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ ได้แก่ญาณ 6 คือ จักขุญาณ

ธาตุ โสตญาณธาตุ ฆานญาณธาตุ ชิวหาญาณธาตุ กายญาณธาตุ มโนญาณธาตุ)”⁵⁵

9. ญาณในปัจจุสมุปบาท

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “อภิกขุทั้งหลาย ก็ปัจจุสมุปบาท เป็นไฉน อภิกขุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขาร เป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูป เป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็น ปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสกปริเทวทุกขโทมนัสและ อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้” นี้เราเรียกว่าปัจจุสมุปบาท

ก็เพราะอวิชชานั้นแหละดับด้วยการดำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะ นามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชราและ มรณะโสกปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสพระพุทธภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีโิยินดีชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาคแล้ว”⁵⁶

3.3.4. ประเภทตามนัยพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎก ถือว่าจิตหรือวิญญาณโดยสภาวะแล้วมีอย่างเดียว คือธรรมชาติที่รู้ อารมณ์ ขณะใดจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรับรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรับรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดไม่ได้ จิตมีความสามารถในการรับรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน จิตจึงถูกวิเคราะห์ทอนย่อยเป็นประเภทต่างๆ โดยแบ่งหัวข้อตามชาติ คือการเกิดขึ้นทำหน้าที่ต่างๆ ของจิต แล้วแบ่งย่อยตามภูมิ คือระดับที่อยู่

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน. 319/247.

⁵⁶ ถ.นิ. 16/1/2-3, พ. พท. 25/38/62.

ของจิตหรือในอารมณ์ที่เป็นที่ท่องเที่ยวของจิต โดยย่อเป็น 89 ควง โดยพิสดารเป็น 121 ควง ดังต่อไปนี้

1. กุศลจิต⁵⁷ มี 21 ควง แบ่ง 4 ภูมิ ดังนี้

กามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต) มี 8 ควง

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักชวน
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
8. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ

รูปาวจรกุศลจิต มี 5 ควง (กุศลจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ ได้แก่จิตของผู้เข้าถึงรูปฌาน)

1. ปฐมฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
2. ทุติฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
3. คติฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา
5. ปัญจฌานกุศลจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

อรุปาวจรกุศลจิต มี 4 ควง (กุศลจิตที่เป็นไปในอรุปภูมิ ได้แก่จิตของผู้เข้าถึงอรุปฌาน)

1. กุศลจิตประกอบด้วยอากาสาณัญญาตนฌาน ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
2. กุศลจิตประกอบด้วยวิญญานัญญาตนฌาน ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
3. กุศลจิตประกอบด้วยอากิญจัญญาตนฌาน ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
4. กุศลจิตประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

โลกุตตรกุศลจิต มี 4 ควง คือ (กุศลจิตที่เป็นโลกุตตระ คือกุศลจิตที่ทำให้ข้ามพ้นเหนือโลก)

1. จิตที่ประกอบด้วยโสดาปัตติมัคคญาณ
2. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีมัคคญาณ
3. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีมัคคญาณ
4. จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตมัคคญาณ

⁵⁷ อภ. ตี. 34/16 – 274/28 – 107.

2. อุกุศลจิต⁵⁸ มี 12 ดวง แบ่ง 1 ภูมิ คือ กามาวจรอกุศลจิต ประกอบด้วย โลกมุฏจิต มี 8 ดวง (จิตที่เกิดเพราะโลกเจตสิกเป็นมูลเหตุ)

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีการชักนำ
6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ
8. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีการชักนำ

โทสมุฏจิต มี 2 ดวง (จิตที่เกิดเพราะโทสเจตสิกเป็นมูลเหตุ)

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิมะ ไม่มีการชักนำ
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโทมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปฏิมะ มีการชักนำ

โมหมุฏจิต มี 2 ดวง (จิตที่เกิดเพราะโมหเจตสิกเป็นมูลเหตุ)

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยวิจิจฉา
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยอุทฺธจจะ

3. อัปยาคจิต⁵⁹ มี 56 ดวง แบ่งเป็น วิบากจิต 36 กิริยาจิต 20 แบ่งเป็น 4 ภูมิ ดังนี้

กามาวจรอกุศลวิบากจิต (อเหตุกอกุศลวิบากจิต) มี 7 ดวง (จิตที่เป็นผลของอกุศล)

1. จักขุวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม
2. โสทวิญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม
3. ฆานวิญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม
4. ชิวหาวิญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม
5. กายวิญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม
6. สัมปฏิจฉันนจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม
7. สันตึรณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของอกุศลกรรม

กามาวจรกุศลวิบากจิต (อเหตุกกุศลวิบากจิต) มี 8 ดวง (จิตอันเป็นผลกุศล หรือวิบากจิตที่เป็นไปในกามภูมิ มีสัมปยุตตเหตุ)

1. จักขุวิญญาณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของกุศล

⁵⁸อภิ. ส. 34/275 – 337/108 – 122.

⁵⁹อภิ. ส. 34/338 – 500/123 – 166.

2. โสทวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของกุศล
3. ฆานวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของกุศล
4. ชิวหาวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของกุศล
5. กายวิญญานจิต ที่เกิดพร้อมด้วยทุกขเวทนา เป็นผลของกุศล
6. สันตึรณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นผลของกุศล
7. สันตึรณจิต ที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัส เป็นผลของกุศล

รูปาวจรวิปากจิต มี 5 ดวง (วิปากจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศล)

1. ปฐมณวิปากจิต ที่ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
2. ทุติยณวิปากจิต ที่ประกอบด้วย วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยณวิปากจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถณวิปากจิต ที่ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา
5. ปัญจณณวิปากจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

อรูปาวจรวิปากจิต มี 4 ดวง (วิปากจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิ คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศล)

- อากาศาณัญญาตนวิปากจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
- อาภิญญัญญาตนวิปากจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
- อาภิญญัญญาตนวิปากจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
- เนวสัญญานาสัญญาตนวิปากจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

โลกุตตรวิปากจิต (โลกุตตรผลจิต) มี 4 ดวง (วิปากจิตที่เป็นโลกุตตระ คือ จิตที่เป็นผลของโลกุตตรกุศล)

1. จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติผลญาณ
2. จิตที่ประกอบด้วยสกทาคามีผลญาณ
3. จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีผลญาณ
4. จิตที่ประกอบด้วยอรหัตผลญาณ

กามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยาจิต) มี 8 ดวง (จิตของพระอรหันต์)

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสสเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ
6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา ไม่มีการชักนำ

8. จิตที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีการชักนำ
รูปาวจรกิริยาจิต มี 5 ดวง (จิตระดับรูปฌานที่เกิดกับพระอรหันต์เท่านั้น)

1. ปฐมฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
2. ทุติยฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย ปีติ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา
5. ปัญจฌานกิริยาจิต ที่ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

อรุปาวจรกิริยาจิต มี 4 ดวง ((จิตระดับอรุปฌานที่เกิดกับพระอรหันต์เท่านั้น))

1. อากาสนัญญาตนกิริยาจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
2. อาภิญญัญญาตนกิริยาจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
3. อาภิญญัญญาตนกิริยาจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา
4. เนวสัญญานาสัญญาตนกิริยาจิต ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

กามาวจรเหตุกิริยาจิต (อเหตุกิริยาจิต) มี 3 ดวง (จิตที่เป็นเพียงกิริยาของพระอรหันต์ ซึ่งเกิด
เพื่อทำหน้าที่รับรู้อารมณ์เท่านั้น ไม่มีสัมปยุตเหตุ)

1. จิตที่ทำหน้าที่นึกถึงอารมณ์ทางปัญจทวาร ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
2. จิตที่ทำหน้าที่นึกถึงอารมณ์ทางมโนทวาร ที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
3. จิตที่ทำให้เกิดการขมไข่มของพระอรหันต์ เกิดพร้อมกับโสมนัสสเวทนา

3.4. หน้าที่ของวิญญาน

3.4.1. หน้าที่ตามนัยพระวินัย

หน้าที่ของวิญญานตามที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก พระพุทธองค์แสดงเอาไว้เช่นเดียวกับที่ปรากฏอยู่ในความหมายของพระวินัยปิฎกที่ได้ยกไว้ ณ เบื้องต้น นั่นคือวิญญานมี 2 ความหมาย คือ วิญญานตามนัยเบญจขันธ์ และวิญญานตามนัยปฏิสนธิวิญญาน มีข้อความแสดงเพิ่มเติมเรื่องวิญญานตามนัยเบญจขันธ์ดังนี้ ในอาทิตปริยายสูตรว่า

“...ดูกรภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นของร้อน รูปทั้งหลายเป็นของร้อน วิญญานอาศัยจักขุเป็นของร้อน สัมผัสอาศัยจักขุเป็นของร้อน ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย แม้นั่นก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟคือราคะ เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ และความตาย ร้อนเพราะความโศก เพราะความรำพัน เพราะทุกข์กาย เพราะทุกข์ใจ เพราะความคับ

แค่นั้น...วิญญูณอาศัยมนะเป็นของร้อน สัมผัสอาศัย มนะเป็นของร้อน ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์หรือมิใช่ทุกข์มิใช่สุข ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย แม้นั้นก็เป็นของร้อน...”⁶⁰

3.4.2. หน้าที่ตามนัยพระสูตร

การทำงานของจิตหรือวิญญูณก็คือเกิดดับๆ จับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นทำหน้าที่แล้วดับไปส่งหน้าที่ให้จิตดวงใหม่ทำหน้าที่สืบต่อเนื่องไปเป็นกระแส แต่จะมีขั้นตอนการทำงานคือเกิด – ดับๆ จับอารมณ์ปล่อยอารมณ์อย่างไรวินั้น ในมหาวรรคญาณกถา ได้กล่าวถึงหน้าที่การทำงานของจิตไว้ดังนี้

“ปัญญาในการกำหนดจริยา เป็นจريانานัตตญาณอย่างไร จริยาในบทว่า จริยา มี 3 คือ วิญญูณจริยา อัญญูณจริยา ญาณจริยา

วิญญูณจริยาเป็นโชน กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดูรูปทั้งหลายเป็นอพยากฤตเป็นวิญญูณจริยา จักขุวิญญูณอันเป็นแต่เพียงเห็นรูปเป็นวิญญูณจริยาเพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญูณจริยาเพราะขึ้นสู่รูปแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบากเป็นวิญญูณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการฟังเสียงเป็นอพยากฤตเป็นวิญญูณจริยา โสตวิญญูณอันเป็นแต่เพียงฟังเสียงเป็นวิญญูณจริยาเพราะได้ฟังเสียงแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญูณจริยา เพราะขึ้นสู่เสียงแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบากเป็นวิญญูณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการดมกลิ่นเป็นอพยากฤตเป็นวิญญูณจริยา ฆานวิญญูณอันเป็นแต่เพียงดมกลิ่นเป็นวิญญูณจริยาเพราะได้ดมกลิ่นแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์เป็นวิญญูณจริยาเพราะขึ้นสู่กลิ่นแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบากเป็นวิญญูณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการลิ้มรสเป็นอพยากฤตเป็นวิญญูณจริยา ชิวหาวิญญูณอันเป็นแต่เพียงลิ้มรสเป็นวิญญูณจริยาเพราะได้ลิ้มรสแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์เป็นวิญญูณจริยาเพราะขึ้นสู่รสแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบากเป็นวิญญูณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการถูกต้องโผฏฐัพพะเป็นอพยากฤต เป็นวิญญูณจริยา กายวิญญูณอันเป็นแต่เพียงถูกต้องโผฏฐัพพะเป็นวิญญูณจริยาเพราะได้ถูกต้องโผฏฐัพพะแล้ว มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์เป็นวิญญูณจริยาเพราะขึ้นสู่โผฏฐัพพะแล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบากเป็นวิญญูณจริยา กิริยาคือความนึกเพื่อต้องการรู้แจ้งธรรมารมณ์เป็นอพยากฤต เป็นวิญญูณจริยา มโนวิญญูณอันเป็นแต่เพียงรู้แจ้งธรรมารมณ์เป็นวิญญูณจริยา เพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์แล้ว มโนธาตุ อันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ เป็นวิญญูณจริยา เพราะขึ้นสู่ธรรมารมณ์แล้ว มโนวิญญูณธาตุอันเป็นวิบาก เป็นวิญญูณจริยา...”⁶¹

⁶⁰ วิ. ม. 4/55/50.

⁶¹ ชุ.ปฎิ. 31/165 - 170/79 - 83.

วิญญานที่ทำหน้ารับรู้อารมณ์ที่ผ่านมาจากอายตนะระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายในที่กระทบกัน ดังที่ปรากฏว่า

“1. คุณรทำนผู้มีอายุทั้งหลาย จักขุวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะประชุมธรรม 3 ประการ จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา บุคคลเสวยเวทนาอันใด ก็จำเวทนาอันนั้น บุคคลจำเวทนาอันใด ก็ตรัสถึงเวทนาอันนั้น บุคคลตรัสถึงเวทนาอันใด ก็เน้น ซ้ำอยู่ที่เวทนาอันนั้น บุคคลเน้นซ้ำอยู่ที่เวทนาอันใด ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นซ้ำก็ครอบงำบุรุษ เพราะเน้นซ้ำอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุ ในรูปทั้งหลายที่พึงจะรู้ด้วยตาเป็นอดีตกิติ เป็นอนาคตกิติ เป็นปัจจุบันกิติ.

2. คุณรทำนผู้มีอายุทั้งหลาย โสทวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียง ...

3. คุณรทำนผู้มีอายุทั้งหลาย ชานวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่น ...

4. คุณรทำนผู้มีอายุทั้งหลาย ชิวหาวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นและรส ...

5. คุณรทำนผู้มีอายุทั้งหลาย กายวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ...

6. คุณรทำนผู้มีอายุทั้งหลาย มโนวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์ เพราะประชุมธรรม 3 ประการ จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา บุคคลเสวย เวทนาอันใด ก็จำเวทนาอันนั้น บุคคลจำเวทนาอันใด ก็ตรัสถึงเวทนาอันนั้น บุคคลตรัสถึงเวทนา อันใด ก็เน้นซ้ำอยู่ที่เวทนาอันนั้น บุคคลเน้นซ้ำอยู่ที่เวทนาอันใด ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นซ้ำก็ครอบงำบุรุษเพราะเน้นซ้ำอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุ ในธรรมารมณ์ทั้งหลายที่จะพึงรู้ได้ด้วยใจ เป็นอดีตกิติ เป็นอนาคตกิติ เป็นปัจจุบันกิติ...”⁶²

วิญญานที่ทำหน้าที่ในการสืบต่อภพใหม่ชาติใหม่หรือที่เรียกว่าปฏิสนธิวิญญาน “...คุณรอนนท์ ก็วิญญานจักไม่หยั่งลงในท้องแห่งมารดา นามรูปจักขาดในท้องแห่งมารดาได้บ้างไหม”

“ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า”

“คุณรอนนท์ ก็ถ้าวิญญานหยั่งลงในท้องแห่งมารดาแล้วจักล่วงเลยไป นามรูปจักบังเกิดเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้บ้างไหม”

“ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า”

“คุณรอนนท์ ก็ถ้าวิญญาน ของกุมารกิติ ของกุมาริกากิติ ผู้ยังเยาว์วัยอยู่ จักขาดความสืบต่อ นามรูปจักถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ได้บ้างไหม”

“ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า”

“เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือวิญญานนั่นเอง”
ก็ค้ำนี้ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาน เรากล่าวอธิบายดังต่อไปนี้-

⁶² ม. มุ. 12/248/155 - 156.

“ดูกรอานนท์ เธอพึงทราบความข้อนี้โดยปริยายแม้นี้ เหมือนที่เราได้กล่าวไว้ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญาณ ดูกรอานนท์ ก็ถ้าวิญญาณจักไม่ได้ อาศัยในนามรูปแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งชาติขารมณะและกองทุกข์ พึงปรากฏต่อไปได้บ้างไหม”

“ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า”

“เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งวิญญาณ ก็คือนามรูปนั่นเอง ด้วยเหตุผลเพียงเท่านี้แหละอานนท์ วิญญาณและนามรูป จึงยังเกิด แก่ ตาย จูติ หรืออุปบัติ ทางแห่งชื่อ ทางแห่ง นิรุตติ ทางแห่งบัญญัติ ทางที่กำหนดรู้ด้วยปัญญาและวิญญูสังสาร ย่อมเป็นไปด้วยเหตุเพียงเท่านี้ๆ ความเป็นอย่างนี้ ย่อมมีเพื่อบัญญัติ คือนามรูปกับวิญญาณ”⁶³

“...พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า...ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรนา วิญญาณชื่อว่าเป็นผัสข คณหาชื่อว่าเป็นยาง วิญญาณประดิษฐานแล้ว เพราะธาตุอย่างเลวของสัตว์ พวกที่มีอวิชชาเป็นเครื่องสกดกัน มีคณหาเป็นเครื่องผูกใจ ด้วยประการฉะนี้ จึงมีการเกิดในภพใหม่ต่อไปอีก ดูกรอานนท์ ก็กรรมที่อำนาจผลให้ในรูปธาตุ จักไม่มีแล้ว รูปภพพึงปรากฏบ้างหรือหนอ”

อา. “ไม่พึงปรากฏเลย พระเจ้าข้า”

พ. “ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรนา วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นผัสข คณหาชื่อว่าเป็นยาง วิญญาณประดิษฐานแล้ว เพราะธาตุอย่างกลางของ สัตว์พวกที่มีอวิชชาเป็นเครื่องสกดกัน มีคณหาเป็นเครื่องผูกใจ ด้วยประการฉะนี้ จึงมีการเกิดในภพใหม่ต่อไปอีก ดูกรอานนท์ ก็กรรมที่อำนาจผลให้ในรูปธาตุจักไม่มีแล้ว รูปภพพึงปรากฏบ้างหรือหนอ”

อา. “ไม่พึงปรากฏเลย พระเจ้าข้า”

พ. “ดูกรอานนท์ เหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรนา วิญญาณชื่อว่าเป็นผัสข คณหาชื่อว่าเป็นยาง วิญญาณประดิษฐานแล้วเพราะธาตุอย่างประณีตของสัตว์พวกที่มีอวิชชาเป็นเครื่องสกดกัน มีคณหาเป็นเครื่องผูกใจ ด้วยประการฉะนี้ จึงมีการเกิดในภพใหม่ต่อไปอีก ดูกรอานนท์ ภพย่อมมีได้ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แหละ”⁶⁴

ปัจจัยที่ทำให้วิญญาณเกิด หรือทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ “...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยใดๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยปัจจัยนั้นๆ วิญญาณอาศัยจักขุ และรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตและเสียงทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า โสตวิญญาณ วิญญาณ อาศัยขานะและกลิ่นทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ขานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหาและรส ทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยสมณะและธรรมารมณ์ทั้งหลาย

⁶³ ที. ม. 10/ 60/67 - 69.

⁶⁴ อง. ตก. 20/516/252.

เกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาณ เปรียบเหมือนไฟอาศัยเชื้อใดๆ ดิฉฐ์ ก็ถึงความนับด้วยเชื้อนั้นๆ ไฟอาศัยไม้ ดิฉฐ์ ก็ถึงความนับว่า ไฟไม้ ไฟอาศัยป่าดิฉฐ์ ก็ถึงความนับว่า ไฟป่า ไฟอาศัยหญ้าดิฉฐ์ ก็ถึงความนับว่า ไฟหญ้า ไฟอาศัยโคมัยดิฉฐ์ ก็ถึงความนับว่า ไฟโคมัย ไฟอาศัยเกลบดิฉฐ์ ก็ถึงความนับว่า ไฟเกลบ ไฟอาศัยหยากเยื่อดิฉฐ์ ก็ถึงความนับว่า ไฟหยากเยื่อ ฉันทโค อุกกริกขุทั้งหลาย ฉันทนั้นเหมือนกันแล วิญญาณอาศัยปัจจัยใดๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยปัจจัยนั้นๆ วิญญาณอาศัยจักขุและรูปทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตะและเสียงทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า โสตะวิญญาณ วิญญาณอาศัยฆานะและกลิ่นทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหาและรสทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า กายวิญญาณ วิญญาณอาศัย มนะและธรรมารมณ์ทั้งหลายเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่า มโนวิญญาณ⁶⁵

3.4.3. หน้าที่ตามนัยพระอภิธรรม

การทำหน้าที่ของจิตหรือวิญญาณในพระอภิธรรมนั้นท่านเรียกว่า “กิจ” มี 14 อย่างด้วยกัน ซึ่งหน้าที่ของจิตหรือวิญญาณในที่นี้ท่านประสงค์เอาวิญญาณที่ปรากฏในเบญจขันธ์เป็นสำคัญคือ

1. จิตที่ทำหน้าที่สืบต่อภพชาติใหม่ เรียกว่า “ปฏิสนธิกิจ” ดังที่ปรากฏว่า “ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน กุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจรคือเวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ”⁶⁶

“ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน กุศลในภูมิ ๓ และอกุศล สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ”⁶⁷

2. จิตที่ทำหน้าที่รักษภพชาติ คือ ทำให้ภพชาติตั้งอยู่เท่าที่อายุของสัตว์จะพึงอยู่ได้ เรียกว่า “ภวังคกิจ” ดังข้อความที่ปรากฏว่า “ภวังคจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยแก่อาววัชชนจิต โดยอนันตรปัจจัย...ภวังคจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยแก่ภวังคจิตที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาโดยอนันตรปัจจัย”⁶⁸

⁶⁵ ม. นุ. 12/444/333.

⁶⁶ อภิ. ส. 34/676/235.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 887/306.

⁶⁸ อภิ. มหา. 40/1158/624.

“ภวังค์ที่เป็นนเหตุสเหตุกรรม เป็นปัจจัยแก่อาวัชชนะ ภวังค์ที่เป็นนเหตุสเหตุกรรม เป็นปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นนเหตุสเหตุกรรม จันท์ทั้งหลายที่เป็นนเหตุสเหตุกรรมเป็นปัจจัย แก่ ภูฏานะที่เป็นนเหตุสเหตุกรรม โดยอนันตรปัจจัย”⁶⁹

3. จิตที่ทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏขึ้นใหม่ เรียกว่า “อาวัชชนกิจ” ดังที่ ปรากฏว่า “..อาวัชชนะ เป็นปัจจัยแก่ปัญญวิญญาณ โดยอนันตรปัจจัย”⁷⁰

“อาวัชชนะ เป็นปัจจัยแก่จันท์ทั้งหลายที่เป็นภวานายปหัตถัพพธรรม...ที่เป็นทัสสนน ปหัตถัพพเหตุกรรม โดยอนันตรปัจจัย”⁷¹

“อาวัชชนะ เป็นปัจจัยแก่จันท์ทั้งหลายที่เป็นภวานายปหัตถัพพเหตุกรรม โดยอนันตร ปัจจัย...เป็นปัจจัยแก่จันท์ทั้งหลายที่สหคตด้วยวิจิกิจจา และ โมหะ โดยอนันตรปัจจัย”⁷²

“อาวัชชนะ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานธรรมและสัมปยุตตจันท์ทั้งหลายโดยอนันตรปัจจัย”⁷³

“อาวัชชนะ เป็นปัจจัยแก่จันท์ทั้งหลายที่เป็นสังกิลิฏฐธรรม โดยอนันตรปัจจัย ฯลฯ เป็น ปัจจัย โดยสมนันตรปัจจัย มี 4 นัย ฯลฯ เป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัย มี 5 นัย ฯลฯ เป็นปัจจัย โดยอัญญมัญญปัจจัย มี 2 นัย ฯลฯ เป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย มี 7 นัย”⁷⁴

4. จิตที่ทำหน้าที่เห็นโดยอาศัยประสาทตา เรียกว่า “ทัสสนกิจ” ดังที่ปรากฏความว่า

“...รูปภายในเป็นอนิทัสสนะ รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นโณน รูปายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นสนิทัสสนะ รูปภายนอกที่เป็นอนิทัสสนะ นั้นเป็นโณน สัททายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอนิทัสสนะ”⁷⁵

“รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็นโณน รูปายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้ เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นสนิทัสสนะ รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นอนิทัสสนะ นั้น เป็นโณน จัก ขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ อิตถินทรีย ปุริสสินทรีย ชีวิตินทรีย หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะรูปสันตติ กวฬิงการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นอนิทัสสนะ รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นสนิทัสสนะ นั้น เป็น โณน รูปายตนะ ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปาทินนะที่เป็นสนิทัสสนะ รูปเป็น

⁶⁹ อภ. มหา. 42/147/115.

⁷⁰ อภ. มหา. 41/175/66.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 692 – 963/222.

⁷² เรื่องเดียวกัน, 912 – 914/293.

⁷³ เรื่องเดียวกัน, 410/26.

⁷⁴ อภ. มหา. 43/526/339.

⁷⁵ อภ. ตี. 34/591/203.

อนุภาทินะที่เป็นอนิทตสนะ นั้น เป็นโณ สัททายตนะ กายวิญญูติ วจวิญญูติ รูปลหุตา รูปมหุตา รูปกัมมัญญาตา รูปชราตา รูปอนิจจตา หรือรูปแม้อื่นใดมิอยู่ ได้แก่ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กวฬิงการาหาร ที่กรรมมิได้แต่งขึ้น รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปเป็นอนุภาทินะที่เป็นอนิทตสนะ”⁷⁶

5. จิตที่ทำหน้าที่ในการได้ยินโดยอาศัยประสาทหู เรียกว่า “สวณกิจ” ดังความว่า

“โสตโต เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นัยเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ฟังแล้ว หรือฟังอยู่ หรือจักฟัง หรือฟังฟัง ซึ่งเสียงอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยโสตโต อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตราคุบ้าง โสตนิทริย์บ้าง...โสตโต เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นัยเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยโสตโต โสตสัมผัสปรารภเสียง เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตโต เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณปรารภเสียง เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้นหรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตโต โสตสัมผัส มีเสียงเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยโสตโต เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ มีเสียงเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า โสตบ้าง โสตายตนะบ้าง โสตราคุบ้าง...”⁷⁷

6. หน้าที่ได้กลิ่นโดยอาศัยประสาทจมูก เรียกว่า “ฆายนกิจ” ดังความปรากฏว่า

“ฆานะโต เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นัยเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ดมแล้ว หรือดมอยู่ หรือจักดม หรือฟังดม ซึ่งกลิ่นอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยฆานะโต อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานธาตุบ้าง ฆานนิทริย์บ้าง...ฆานะโต เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ นัยเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยฆานะโต ฆานสัมผัสปรารภกลิ่น เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัย ฆานะโต เวทนาอันเกิดแต่ฆานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ฆานวิญญาณ ปรารภกลิ่น เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยฆานะโต ฆานสัมผัสมีกลิ่นเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วหรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือฟังเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยฆานะโต เวทนาอันเกิดแต่ฆานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ฆานวิญญาณ มี

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, 639/217.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, 517/179-180.

กลั่นเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วหรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า ฆานะบ้าง ฆานายตนะบ้าง ฆานธาตุบ้าง ฆานินทรีย์บ้าง...”⁷⁸

7. ทำหน้าที่รู้รสโดยอาศัยประสาทลิ้น เรียกว่า “สาณกิจ” ดังความที่ปรากฏว่า

“ชีวหาไค เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ตัณฺหํนี้ ลิ้มแล้ว หรือลิ้มอยู่ หรือจักลิ้ม หรือพึงลิ้ม ซึ่งรสอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยชีวหาไค อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหายตนะบ้าง ชิวหาธาตุบ้าง ชิวหาอินทรีย์บ้าง...ชีวหาไค เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้, เพราะอาศัยชีวหาไค ชิวหาสัมผัสปรารภรส เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไค เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ ตัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญาน ปรารภรส เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไค ชิวหาสัมผัส มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไค เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ ตัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญาน มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วหรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น. นี้เรียกว่า ชิวหาบ้าง ชิวหายตนะบ้าง ชิวหาธาตุบ้าง ชิวหาอินทรีย์บ้าง...”⁷⁹

8. ทำหน้าที่รับสัมผัสโดยอาศัยประสาทกาย เรียกว่า “สุตฺตณกิจ” ดังความที่ปรากฏว่า

“กายไค เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, ตัณฺหํนี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือจักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง ซึ่งโผฏฐัพพะอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยกายไค อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง กายอินทรีย์บ้าง...กายไค เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, เพราะอาศัยกายไค กายสัมผัส ปรารภโผฏฐัพพะ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายไค เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ตัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาน ปรารภโผฏฐัพพะ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายไค กายสัมผัส มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะอาศัยกายไค เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ตัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาน มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง กายอินทรีย์บ้าง...”⁸⁰

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, 518/181.

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, 519/182.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 520/183.

9. ทำหน้าที่รับอารมณ์ทั้ง 5 อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส แล้วส่งต่อไปให้จิตดวงต่อไป เรียกว่า “สัมปฏิจฉนกิจ” ดังความว่า

“จักขุวิญญาณเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ โสทวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชานวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยทุกข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิด กายวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยทุกข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น เพราะอภิสกกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว”⁸¹

10. จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 นั้นเฉพาะที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กายว่าเป็นอารมณ์ใดเท่านั้น เรียกว่า “สันตริณกิจ” ดังความปรากฏว่า

“จักขุวิญญาณเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ โสทวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชานวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญานเป็นวิบาก สหระตด้วยทุกข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น...”⁸²

11. จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ทั้ง 5 นั้นว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้น เรียกว่า “โผฏฐัพพนกิจ” ดังความปรากฏว่า

“ภูฐานะที่เป็นอัปปัตติกรรม วิบากมโนวิญญานธาตุที่เป็นปิตกสหระตกรรม เป็นปัจจัยแก่กิริยามโนวิญญานธาตุ ภวังค์ที่เป็นสัปตติกรรม เป็นปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นอัปปัตติกรรม กุศลอกุศลที่เป็นสัปตติกรรม เป็นปัจจัยแก่ภูฐานะที่เป็นอัปปัตติกรรม กิริยา เป็นปัจจัยแก่ภูฐานะผลเป็นปัจจัยแก่ภูฐานะ โดยอนันตรปัจจัย...ภูฐานะที่เป็นสัปตติกรรม วิบากมโนธาตุ เป็นปัจจัยแก่มโนวิญญานธาตุที่เป็นสัปตติกรรม ภวังค์ที่เป็นอัปปัตติกรรม เป็นปัจจัยแก่ภวังค์ที่เป็นสัปตติกรรม กุศล อกุศลที่เป็นอัปปัตติกรรม เป็นปัจจัยแก่ภูฐานะที่เป็นสัปตติกรรม กิริยา เป็นปัจจัยแก่ภูฐานะผลเป็นปัจจัยแก่ภูฐานะ โดย อนันตรปัจจัย”⁸³

12. จิตที่ทำหน้าที่เสวยอารมณ์ คือ ถ้าอารมณ์ที่ได้รับเป็นอารมณ์ที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ เรียกว่า “ชวนกิจ” ได้แก่ อุกศลจิต 12 ดังความว่า “อกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญิ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, 472/159.

⁸² เรื่องเดียวกัน, 472/159.

⁸³ อภ. มหา. 43/686/449.

จิต วิตก วิจาร ปิติดุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิฏฐิ ฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนคตป্পพละ โลกะโมหะ อภิขมา มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนคตป্পะ สมณะ ปิศาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือ นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น...”⁸⁴ กุศลจิต 21 ดังกล่าวว่า “กุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส 1 สัมปยุตด้วยญาณ 2 มีรูปเป็นอารมณ์ หรือ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิ นทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตป্পพละ อโลภ อโทสะ อโมหะ อนภิขมา อัปปาปาหะ (สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตป্পะ) กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทตา จิตตมุทตา กายกัมมัณฺญตา จิตตกัมมัณฺญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปิศาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือ นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น...”⁸⁵ กิริยาจิต 18 ดังกล่าวว่า “กิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบากสหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ 6 เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ 6 เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อหิมกข์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอหิมกข์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้”⁸⁶ และโลกุตตรจิต 4 ดังกล่าวว่า “...โลกุตตรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งสุขเวทนา สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา...อทุกขมสุขเวทนา”⁸⁷

⁸⁴ อภ. ตี. 34/275-337/108-122

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, 16-264/28-99.

⁸⁶ อภ. วิ. 35/396/328.

⁸⁷ อภ. ตี. 34/664/230.

“โลกุตตรจิต อันเป็นที่เกิดแห่งธรรมมีวิตกมีวิจารณ์ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์...ปิติ...สุข...อุเบกขา...โลกุตตรจิตอันเป็นที่เกิดแห่งอุเบกขาเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมสหระคด้วยอุเบกขาเวทนา”⁸⁸

13. จิตที่ทำหน้าที่รับเก็บอารมณ์ หรือยึดเหนี่ยวอารมณ์ที่ได้เสวยในขั้นของชวนกิจนั้น ก่อนที่จิตจะตกสู่ภวังค์ เรียกว่า “ตทาลัมพนกิจ” ดังความว่า “มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นเพราะ กามาวจรกุศลกรรมอันได้กระทำไว้แล้ว ได้ตั้งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา มนินทริย์ อุปกจินทริย์ จีวตินทริย์ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้ อันใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยกฤต...การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะ มีในสมัยนั้น...ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น...การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญา มีในสมัยนั้น...การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่ สัมผัสแห่งจักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น...จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนาคยณะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิต มีในสมัยนั้น...”⁸⁹

14. จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบันก่อนจะถือปฏิสนธิหรือเกิดในภพอื่นๆ ต่อไป เรียกว่า “จุติกิจ” ดังความที่ปรากฏว่า

“ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน กุศลธรรมและอกุศลธรรม ประเภทที่ยังมีอาสวะ ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ”⁹⁰

“ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ เป็นไฉน กุศลในภูมิ 3 และอกุศล สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นเหตุให้จุติปฏิสนธิ”⁹¹

จากข้อมูลที่ได้ประมวลมาทั้งหมดเป็นการชี้ให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องวิญญาณที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกตามสูตรต่างๆ นับว่าเรื่องของวิญญาณเป็นเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างมาก ซึ่งรายละเอียดในเรื่องนี้จะได้วิเคราะห์ในบทต่อไป

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, 668-669/232.

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, 338-346/123-124.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, 676/235.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, 887/306.